समास के नियम

समसनं समासः

अव्ययीभावः	पूर्वपदप्रधानः अव्ययीभावः	अधिहरि
तत्पुरुषः	उत्तरपदप्रधानः तत्पुरुषः	राजपुरुषः
बहुव्रीहिः	अन्यपदप्रधानः बहुव्रीहिः	पीताम्बरः
द्वन्द्वः	उभयपदप्रधानः द्वन्द्वः	रामकृष्णौ
कर्मधारयः	उपमानोपमेयः कर्मधारयः	घनश्यामः
द्विगुः	संख्यापूर्वः द्विगुः	पञ्चपात्रम्
नञः	निषेधार्थबोधकः नञ्	असमर्थः
मध्यपदलोपी	मध्यपदस्य लोपः	शाकपार्थिवः

अव्ययीभावः -

पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः। अर्थात् अव्ययीभावसमासे पदद्वयं भवति। प्रथमं पदमव्ययं तथा उत्तरपदं सुबन्तं भवति। समासे सति पदद्वयमपि अव्ययं भवति।

क्र.	अव्ययम्	अर्थः	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
1	अधि	विभक्त्यर्थे	हरौ इति	अधिहरि
2	उप	समीपे	गंगायाः समीपम्	उपगंगम्
3	सु	समृद्धौ	मद्रानां समृद्धिः	सुमद्रम्
4	दुर्	व्यृद्ध्यर्थे	यवनानां व्यृद्धिः	दुर्यवनम्
5	निर्	अभावे	विघ्नानामभावः	निर्विघ्नम्
6	अति	अत्यये	बाधायाः अत्ययः	अतिबाधम्
7	अति	असम्प्रति	क्रोधः सम्प्रति न युज्यते	अतिक्रोधम्
8	इति	शब्दप्रादुर्भावे	हरेः प्रादुर्भावः	इतिहरि
9	अनु	पश्चात्	गृहस्य पश्चात्	अनुगृहम्
10	अनु	योग्ये	रूपस्य योग्यम्	अनुरूपम्
11	प्रति	वीप्सायाम्	गृहं गृहं प्रति	प्रतिगृहम्
12	यथा	अनतिवृत्तौ	ज्ञानमनतिक्रम्य	यथाज्ञानम्
13	अनु	आनुपूर्व्ये	ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण	अनुज्येष्ठम्
14	स (ह)	यौगपद्ये	चक्रेण युगपत्	सचक्रम्
15	स (ह)	सादृश्ये	हरेः सदृशः	सहरि
16	स (ह)	सम्पत्तौ	क्षत्राणां सम्पत्तिः	सक्षत्रम्
17	स (ह)	साकल्ये	तृणमपि अपरित्यज्य	सतृणम्
18	स (ह)	अन्ते	अग्निग्रन्थपर्यन्तम्	साग्नि

कर्मधारयः -

तत्पुरुषस्य भेदः कर्मधारयः। कर्मधारयस्य भेदः द्विगुः।

कर्मधारयसमासे पदद्वयं भवति, परम् उभयोः पदयोः लिङ्गं, वचनं, विभक्तिश्च समाना भवति। अत्र विशेष्य-विशेषणयोर्मध्ये, उपमान-उपमोययोर्मध्ये च समासः भवति। कर्मधारयः अपि सप्तविधः भवति।

क्र.	प्रकारः	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
1	विशेषणपूर्वपदम्	नीलम् उत्पलम् पीतम् अम्बरम्	नीलोत्पलम् पीताम्बरम्
2	विशेष्यपूर्वपदम्	वैयाकरणानां खसूचिः	वैयाकरणखसूचिः मयूरव्यंसकः
3	विशेषणोभयपदम्	पूर्वं स्नातः पश्चात् अनुलिप्तः	स्नातानुलिप्तः पीतप्रतिबद्धः
4	उपमानपूर्वपदम्	घन इव श्यामः कर्पूर इव गौरः	घनश्यामः कर्पूरगौरः
5	उपमानोत्तरपदम्	पुरुषः व्याघ्र इव कर इव किसलयः	पुरुषव्याघ्रः करकिसलयः
6	सम्भावना पूर्वपदम्	गुण इव बुद्धिः आलोक इव शब्दः	गुणबुद्धिः आलोकशब्दः
7	अवधारणपूर्वपदम्	विद्या एव धनम् क्षमा एव शस्त्रम्	विद्याधनम् क्षमाशस्त्रम्

तत्पुरुषः-

यस्मिन् समासे उत्तरपदं प्रधानं भवति सः तत्पुरुषसमासः।
अत्र पदद्वयं भवति। प्रथमं पदं विविधासु विभक्तिषु भवति तथा अपरं पदं द्वतीयातः सप्तमीं पर्यन्तं भवति। अर्थात् अत्र द्वितीयान्तमारभ्य सप्तम्यन्तं यावत् पूर्वपदैः सह सुबन्तः समस्यते।

द्वितीयातत्पुरुषः

श्रितः, अतीतः, पतितः, गतः, अत्यस्तः, प्राप्तः, आपन्नः इत्यादिभिः सह द्वितीयान्तं पूर्वपदं समस्यते।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
कष्टं श्रितः	कष्टश्रितः
कालम् अतीतः	कालातीतः
कूपं पतितः	कूपपतितः
ग्रामं गतः	ग्रामगतः
संकटम् अत्यस्तः	संकटात्यस्तः
सुखं प्राप्तः	सुखप्राप्तः
दुखम् आपन्नः	दुखापन्नः

तृतीयातत्पुरुषः

तृतीयान्त- अर्थ-कृत्-गुणवचनेन अर्थशब्देन, हीन-छिन्न-भिन्न-रहित-शून्य-युक्त-रचित-कृत्-दग्ध-हृत-विद्ध-दंष्ट्र-आवृत-प्रणीत्- आच्छन्न-सदृश-सम-पूरव-कलह-मिश्रित-सहितादिभिश्च तृतीयान्तं पूर्वपदं समस्यते। अर्थादत्रापि पदद्वयं भवति, पूर्वपदं तृतीयान्तं भवति परमुत्तरपदं प्रधानं भवति।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
शंकुलया	शकुलाखण्डः	धान्येन अर्थः	धान्यार्थः
धनेन हीनः	धनहीनः	शस्त्रेण छिन्नः	शस्त्रच्छिन्नः
नखैः भिन्नः	नखभिन्नः	बुद्ध्या रहितः	बुद्धिरहितः
ज्ञानेन शून्यः	ज्ञानशून्यः	चन्दनेन युक्तः	चन्दनयुक्तः
पाणिनिना प्रणीतम्	पाणिनिप्रणीतम्	कालिदासेन कृतम्	कालिदासकृतम्
अग्निना दग्धम्	अग्निदग्धम्	चौरैः हृतम्	चौरहृतम्
शरेण विद्धः	शरविद्धः	सर्पेण दंष्टः	सर्पदंष्टः
वस्त्रेण आवृतः	वस्त्रावृतः	व्यासेन रचितम्	व्यासरचितम्
मेघेन आच्छन्नः	मेघाच्छन्नः	मात्रा सदृशी	मातृसदृशी
क्रोधेन समः	क्रोधसमः	मासेन पूर्वः	मासपूर्वः
वाचा कलहः	वाक्कलहः	जलेन मिश्रितः	जलमिश्रितः
भार्यया सदृशः		भार्यासदृशः	

चतुर्थीतत्पुरुषः

तादर्थ्यार्थे बलि-हित-सुख-रक्षितादिसुबन्तपदैः सह चतुर्थन्तपदस्य समासः चतुर्थीतत्पुरुषसमासः भवति।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
यूपाय दारुः	यूपदारुः	द्विजाय अर्थम्	द्विजार्थम्
काकाय बलिः	काकबलिः	गोभ्यः रक्षितम्	गोरक्षितम्
राष्ट्राय हितम्	राष्ट्रहितम्	पित्रे सुखम्	पितृसुखम्

पञ्चमीतत्पुरुषः

पञ्चमी भयेन। अर्थात् भयादिसुबन्तपदैः सह पञ्चम्यन्तपदस्य समसनं पञ्चमीतत्पुरुषसमासः भवति।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
चौराद् भयम्	चौरभयम्	रोगाद् मुक्तः	रोगमुक्तः
ग्रामाद् आगतः	ग्रामागतः	सुखाद् अपेतः	सुखापेतः
वृक्षात् पतितः	वृक्षपतितः	राज्यात् भ्रष्टः	राज्यभ्रष्टः
धर्मात् च्युतः	धर्मच्युतः	गृहात् निर्गतः	गृहनिर्गतः

षष्ठीतत्पुरुषः

स्वस्वामिभावादिवाचकेन षष्ठ्यन्तपदेन सह सुबन्तपदं समस्यते । अर्थात् अत्र समर्थः पदविधिः इति नियमेन सुबन्तेन सह षष्ठ्यन्तपदस्य समासः भवति ।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
राज्ञः पुरुषः	राजपुरुषः	गंगायाः जलम्	गंगाजलम्
ब्राह्मणस्य पुत्रः	ब्राह्मणपुत्रः	गवां शाला	गोशाला
सर्वेषाम् उदयः	सर्वोदयः	देशस्य रक्षा	देशरक्षा

सप्तमीतत्पुरुषः

सप्तमी शौण्डैः । अर्थात् शौण्ड-धूर्त-कितव-प्रवीण-संवीत-पटु-पण्डित-कुशल-निपुण-सिद्ध-शुष्कपक्वादिभिःसुबन्तैः सह सप्तम्यन्तं पदं समस्यते यत्र तत् सप्तमीतत्पुरुषः ।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
दाने शौण्डः	दानशौण्डः	क्रियायां धूर्तः	क्रियाधूर्तः
द्यूते कितवः	द्यूतकितवः	धर्मे प्रवीणः	धर्मप्रवीणः
रणे संवीतः	रणसंवीतः	व्यवहारे पटुः	व्यवहारपटुः
शास्त्रे पण्डितः	शास्त्रपण्डितः	कार्ये कुशलः	कार्यकुशलः
धर्मे कुशलः	धर्मकुशलः	योगे सिद्धः	योगसिद्ध
आतपे शुष्कः	आतपशुष्कः	स्थाल्यां पक्वः	स्थालीपक्वः

नञ् समासः

तत्पुरुष का भेद नञ् समास है। जब निषेधार्थ बोध के लिए न, अन, अ पद का प्रयोग होता है तो वहां नञ् समास होता है। इसमें पूर्ववर्ण यदि व्यञ्जन होता है तो अ तथा स्वर हो तो अन का प्रयोग होता है। कदाचित् न का भी प्रयोग होता है।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
न शान्तिः	अशान्तिः	न समर्थः	असमर्थः
न शक्तम्	अशक्तम्	न लौकिकम्	अलौकिकम्
न आगतः	अनागतः	न आदिः	अनादिः
न अन्तः	अनन्तः	न ईश्वरः	अनीश्वरः
न आकृतिः	अनाकृतिः	न एकधा	अनेकधा

मध्यमपदलोपी समासः

यह भी तत्पुरुष समास का भेद ही है। इसमें जिन पदों में समास होता है उनके मध्य का सम्बन्धबोधक शब्द का लोप हो जाता है। जैसे-

देवपूजकः ब्राह्मणः-देवब्राह्मणः, शाकप्रियः पार्थिवः- शाकपार्थिवः

प्रादिसमासः

कर्मधारय समास में जब प्रादि उपसर्गों का समास होता है तब उसे प्रादि समास कहते हैं। जैसे-

प्रकृष्टः आचार्यः- प्राचार्यः, अतिक्रान्तः रथम्-अतिरथः।

द्विगुसमासः

कर्मधारय समास में जब प्रथम पद संख्यावाचक हो तो द्विगु समास होता है। इसी लिए कहते हैं कि संख्यापूर्वो द्विगुः।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
त्रयाणां पात्राणां समाहारः	त्रिपात्रम्
षण्णां मुखानां समाहारः	षण्मुखम्
अष्टानां पदानां समाहारः	अष्टपदम्
सप्तानां नक्षत्राणां समाहारः	सप्तनक्षत्रम्
नवानां ग्रहानां समाहारः	नवग्रहः
शतानाम् अब्दानां समाहारः	शताब्दी
चतुर्णां युगानां समाहारः	चतुर्युगम्
त्रयाणां लोकानां समाहारः	त्रिलोकी
पञ्चानां वटानां समाहारः	पञ्चवटी
त्रयाणां भुवनानां समाहारः	त्रिभुवनम्
पञ्चानां पात्राणां समाहारः	पञ्चपात्रम्

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः, (स्त्रियां) यथा-

सप्तानां शतानां समाहारः	सप्तशती

संज्ञार्थे तु यथावत् प्रयुज्यते। इति सिद्धान्तः।

यथा- सप्तर्षयः

बहुव्रीहिसमासः

अन्यपदप्रधानः बहुव्रीहिः। अर्थात् जहां समस्त होने के बाद भिन्न अर्थ प्रधान होता है वहां बहुव्रीहि समास होता है। जैसे पीताम्बर में पीतम्- पीला, अम्बरम्- वस्त्र ये दोनो अर्थ गौण हो जाता है तथा तीसरा अर्थ पीताम्बरः - हरिः मुख्य हो जाता है। प्रायः प्रथमान्त पदों में बहुव्रीहि समास होता है।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
चत्वारः भुजा यस्य सः	चतुर्भुजः,विष्णुः
तपः धनं यस्य सः	तपोधनः,तपस्वी
दश आननानि यस्य सः	दशाननः,रावणः
अन्वर्थं नाम यस्याः	अन्वर्थनामा
महान् आत्मा यस्य सः	महात्मा
गजस्य इव आननं यस्य सः	गजाननः
त्रीणि लोचनानि यस्य सः	त्रिलोचनः
त्रीणि नयनानि यस्य सः	त्रिनयनः
नीलः कण्ठः यस्य सः	नीलकण्ठः
श्वेतानि अम्बराणि यस्य सः	श्वेताम्बरः

बहुव्रीहिविशेषः

कभी कभी बहुव्रीहि समास में प्रथमान्त के साथ षष्ठ्यन्त या सप्तम्यन्त पद का भी समास होता है।

चन्द्रः मौलौ यस्य सः-चन्द्रमौली	वज्रं पाणौ यस्य सः-वज्रपाणिः
कण्ठे कालः यस्य सः-कण्ठकालः	चक्रं पाणौ यस्य सः- चक्रपाणिः
शूलं पाणौ यस्य सः-शूलपाणिः	चन्द्रः शेखरे यस्य सः-चन्द्रशेखरः

चन्द्रस्य कान्तिः इव कान्तिः यस्य सः-चन्द्रकान्तिः

मृगस्य नयने इव नयने यस्याः सा -मृगनयनी

चन्द्रः इव आननं यस्याः सा - चन्द्रानना

बहुव्रीहि समास में यत् सर्वनाम शब्द का प्रयोग सभी विभक्तियों में प्रायः होता है।जैसे-

प्राप्तम् उदकं यं सः- प्राप्तोदकः	जितानि इन्द्रियाणि येन सः- जितेन्द्रियः
उपहृतः पशुः यस्मै सः-उपहृतपशुः	महान्तौ बाहू यस्य सः-महाबाहुः
दश वदनानि यस्य सः- दशवदनः	कमलं आसनं यस्याः सा - कमलासना।

बहुव्रीहिविशेषः

प्रायः तृतीयान्त पदों में सह के योग में भी बहुव्रीहि समास होता है।

राज्ञा सह वर्तमानः-सराजः	जनकेन सह वर्तमानः-सजनकः
पुत्रेण सह वर्तमानः-सपुत्रः	भार्यया सह वर्तमानः-सभार्यः

बहुव्रीहि समास प्रायःउपसर्ग मे भी होता है ।जैसे-

निर्गताः जनाः यस्मात् तत्-निर्जनम्	सुन्दरी वधूः यस्य सः-सुन्द्रवधूकः
अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः-अपुत्रः	बहवः दण्डिनः यस्मिन्-बहुदण्डिकः

द्वन्द्वसमासः

समुच्चयार्थक -च अव्यय से युक्त पदों में द्वन्द्वसमास होता है। ये चार प्रकार का होता है।

समुच्चयार्थक	ईश्वरं गुरुञ्च मन्त्रस्व
अन्वाचयार्थक	भिक्षामट गामानय
इतरेतरयोग	धवखदिरौ छिन्धि
समाहारः	रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ

द्वन्द्वसमास- उदाहरण

रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च इति	रामलक्ष्मणभरताः
कृष्णश्च अर्जुनश्च	कृष्णार्जुनौ
धर्मः च अर्थश्च कामश्च	धर्मार्थकामाः
आहारश्च निद्रा च भयञ्च	आहारनिद्राभयम्
वाक् च त्वक् च	वाक्त्वचम्
अजश्च अजा च	अजौ
माता च पिता च	पितरौ
ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्च	ब्राह्मणौ
फलञ्च फलञ्च फलञ्च	फलानि

इसमें प्रायः इकारान्त शब्द तथा उकारान्त शब्द पहले होता है।

हरिश्च हरश्च	हरिहरौ
हरिश्च हरश्च गुरुश्च	हरिगुरुहराः